

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

КРАПЕНИЦЯ Вікторія Федорівна

ІСТОРІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ УМОВИ
І ПРИЧИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ /НА МАТЕРІАЛІ ПАМ'ЯТОК
XIV-XVIII ст./

1-й - 10-й листи
Спеціальність 10.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1993

811. 161. 2

Робота виконана на кафедрі української мови Київського державного педагогічного інституту ім. М. Драгоманова

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Бевзенко С.П.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Гриценко П.Ю.

кандидат філологічних наук,
доцент Семеренко Г.В.

Провідна організація - Київський університет ім. Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться "8" листопада 1993 р. о 15
годин. на засіданні спеціалізованої ради К.113.01.03. в Київ-
ському державному педагогічному інституті ім. М. Драгоманова
/252030, м.Київ - 30, вул. Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотечі Київського державного педагогічного інституту ім. М. Драгоманова

Автореферат розісланий "31" серпня 1993 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради

Виниціва Виниціва Г.П.

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00360148 (M)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ДІВ 27.946

Актуальність теми. Історичний синтаксис завжди привертав

увагу дослідників східнослов'янських мов. Великий фактичний матеріал, цінні висновки з питань історичного синтаксису містяться у працях О.О.Потєбні, Ф.Є.Корша, О.І.Соболевського, Ю.Ф.Карського, Є.С.Істріної, Б.В.Лаврова, В.І.Борковського, С.П.Обнорського.

Серед дослідників синтаксису староукраїнських пам'яток слід назвати таких, як В.Ярошенко, О.Я.Петренко, І.І.Слинько, С.П.Бевзенко, У.Я.Єдліньська, В.Ф.Сич та ін. Вагомим внеском у дослідження історичного синтаксису української мови є праці Л.А.Булаховського, О.С.Мельничука. Історії складнопідрядних речень присвячені кандидатські дисертації "Складнопідрядне речення в пам'ятках ділового українського письменства ХУІ ст." /Т.С.Ярмоленко, 1954/, "Означальні підрядні речення в українській мові" /О.А.Скошопода, 1958/, "Розвиток гіпотактичних конструкцій у різних жанрах української літературної мови ХУІ-початку ХУІІІ ст." /Д.Д.Герасименко, 1967/ тощо. Були здійснені також спроби загального огляду історичного синтаксису української мови К.Німчиновим, А.А.Москаленком, О.П.Безпальком. За редакцією А.П.Грищенка у 1983 році вийшла велика колективна монографія з історичного синтаксису української мови.

Хоч існуючі праці і висвітлюють чимало важливих питань історичного синтаксису східнослов'янських мов, однак проблема розвитку складнопідрядних речень ще не є остаточно розв'язаною. Немає спеціальних досліджень /за винятком окремих розділів у працях з історичного синтаксису Л.А.Булаховського, О.П.Безпалька та ін. іх/, у яких розглядалась би історія складнопідрядних речень з підрядними умови і причини. Недостатня опрацьованість історичного розвитку умовних і причинових конструкцій у різних жанрах староукраїнської мови протягом ХІУ-ХУІІІ століть і зумовила вибір теми даного дисертаційного дослідження.

Метод роботи є дослідження розвитку і удосконалення структури складнопідрядних речень з підрядними умови і причини на матеріалі писемних пам'яток різних жанрів староукраїнської мови періоду XIV–XVIII століть, звідки випливають завдання встановити:

1/ шляхи і специфіку історичного розвитку складнопідрядних умовних і причинових речень, найхарактерніші особливості їх будови, роль граматичних засобів для вигкнення підрядних умовних і причинових відношен; 2/ наскільки українська мова періоду XVI–XVIII століть прогресувала у напрямку розвитку й удосконалення структури складнопідрядних умовних і причинових конструкцій, успадкованих від періоду XIV–XV століть; 3/ якою мірою українська мова на період завершення свого формування збагатилась синтаксичними конструкціями, характерними для живого розмовного мовлення; 4/ шляхи розвитку системи сполучників як основних показників формальної, п.дпорядкованості підрядної частини речення головної.

Методи дослідження. Дослідження складнопідрядних речень з підрядними умови і причини проводилось методом діакронічного спос.ереження, аналізу і опису. В процесі роботи використовувался і прийом зіставлення.

Матеріал дослідження. Матеріалом для дослідження послужили пам'ятки староукраїнської мови різних жанрів: ділового письменства XIV–XV століть /"Грамоти XIV століття"; "Українські грамоти XV століття"/; розповідного жанру XV ст. /"Четья-Мінея" 1489 року/; ділового письменства XVI–XVII століть /"Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст."; "Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст."; "Книга Київського підкоморського суду /1584–1644"/; релігійно-проповідницького письменства XVI–XVII століть /твори І.Вишенського, І.Галатювського, А.Радивилов-

ського/; наукового та науково-популярного стилю XVI-XVIII століть /"Граматика" Л.Зизанія; "Граматика" М.Смотрицького; "Граматика музикальна" М.Дилецького; "Лікарські та господарські порадики XVIII ст."/; художньої літератури XVI-XVIII століть /паломницькі, історичні, поетичні твори XVI ст.; твори синкретичної писемності, поезії, драматургії, бел ристики XVII ст.; поетичні, драматичні, прозові твори XVIII ст./.

При виборі джерел враховувалось те, що багато з цих пам"яток неоднакові своєю мовою. У багатьох випадках діалектні дані допомагають зрозуміти закономірності виникнення й історичного розвитку того чи іншого мовного явища. Тому структурні типи підрядних речень при потребі зіставляються з подібними типами, зафіксованими у діалектному мовленні. Для такого зіставлення в основному використовується діалектний матеріал з праці І.Верхратського "Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів", а також з кандидатської дисертації К.Ф.Германа "Складне речення у буковинських говірках". Крім того, проводиться зіставлення з даними пам"яток старої білоруської мови.

Наукова новизна. У роботі вперше детально аналізуються складнопідрядні речення з підрядними умови і причини з використанням нових даних писемних пам"яток староукраїнської мови XIV-XVIII століть, зокрема розвиток і поступове вдосконалення їх. Дослідження дозволить значно поповнити відомості про складнопідрядні речення таких типів фактами з різноманових пам"яток XIV-XVIII століть, глибше зрозуміти їх семантику та структуру.

Теоретична значимість роботи. Вивчення умовних і ричинових відношень в історичному аспекті може пролити світло на деякі закономірності розвитку структурно-семантичних типів складнопідрядних речень. Матеріали та висновки, що містяться в дисертації, бу-

дуть корисними при написанні узагальнюючих праць з історичного синтаксису української мови.

Практичне застосування. Матеріал дисертації може бути використаний при вивченні курсу історичної граматики української мови, при читанні спецкурсів і проведенні спецсемініарів з історичного синтаксису, у роботі лінгвістичних гуртків у вищій школі, а також у лексикографічній практиці, зокрема при укладанні історичних словників.

На захист виносяться такі положення:

1. В українській мові XIV–XVIII століть у складнопідрядних реченнях з підрядними умовними сполучники були різними за походженням, поширенням і за жанрово-стилістичними можливостями.

2. Найбільш стійкими серед вживаних у XIV–XVIII століттях виявились сполучники коли, як, якби, які використовуються у сучасній українській літературній мові та в різних українських діалектах для передачі відношень реальної та нереальної умови між предикативними частинами.

3. Протягом XIV–XVIII століть скорочується кількість і ступінь використання корелятивів для зв'язку підрядної частини з головною.

4. У процесі розвитку складнопідрядних речень підрядна умовна частина стала займати всі три позиції /пре-, інтер- і постпозицію/ стосовно до головної частини.

5. Форми присудків в умовних реченнях найчастіше знаходились у таких співвідношеннях: присудки головної і залежної частин виражалися дієсловами в майбутньому часі або присудок підрядної частини – у майбутньому, а головної – у теперішньому часі.

6. Починаючи з XVI ст. широко вживаються аналітичні форми не злого способу 3-ої особи, що творились за допомогою частки

нехай.

7. Підрядні сполучники ставали поступово основним засобом для передачі умовних відношень, і роль корелятивних елементів, позиція підрядної частини, а також співвідношення дієслів-присудків прелікативних частин у період написання досліджуваних пам'яток вже не відігравали тієї ролі, яка їм як засобам вираження умовно-наслідкових відношень була властива в попередні періоди.

8. Причинові значення, що виражались відповідними сполучниками, в XIV-XV століттях були нечіткими, оскільки сполучні засоби не завжди були пристосовані для передачі причинових відношень. У цей період вже спостерігається процес формування як власне причинових семантико-синтаксичних відношень, так і засобів їх вираження.

9. Починаючи з XV ст. відбувається процес утворення складених сполучників шляхом поєднання сполучників широкої спеціалізації з співвідносними словами для уточнення причинової функції цих сполучників.

10. Серед сполучників, вживаних українською мовою XIV-XV століть для передачі причинових відношень, найбільш стійким виявився сполучник бо, який має тенденцію до переміщення на початок підрядної частини.

11. З плином часу позиція підрядної причинової частини перестала залежати від сполучника, і вона могла займати будь-яку з трьох позицій /пре-, інтер- і постпозицію/.

12. Досить часто причинові конструкції характерні для неповнотю підрядної частини.

Апробація роботи. За матеріалами дисертації були прочитані доповіді на звітно-наукових конференціях викладачів та аспірантів

Київського державного педагогічного Інституту ім. М.П.Драгоманова /1992, 1993 рр./, на міжвузівській науково-практичній конференції "Українська мова в процесі національно-культурного відродження України" /Київ, 1992 р./, на регіональній науковій конференції "Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна та Ф.П.Філіна" /Київ, 1993 р./.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків. У кінці роботи даються списки літератури та використаних джерел.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, наукова новизна, теоретична і практична значимість, визначаються мета, завдання, методи роботи, матеріал дослідження, визначаються проблемні питання, які виносяться на захист, структура дисертації тощо.

Перший розділ "Складнопідрядні речення з підрядними умови і причини в українській мові ХІУ-ХУ століть" складається з двох підрозділів. Перший підрозділ присвячений аналізу складнопідрядних речень з підрядними умови. При дослідженні структурно-семантичних відношень у складнопідрядних умовних реченнях, щоб краще схарактеризувати сполучникову умовну конструкцію в староукраїнській мові, розглядаються всі основні засоби організації цих речень: сполучники, корелятивні елементи, порядок предикативних частин, співвіднесеність форм дієслів-присудків у головній і залежній частинах, а також об'єктно-суб'єктні та атрибутивні відтінки, що супроводжують умовне значення речень.

Аналіз складнопідрядних речень з підрядними умовними дає підстави стверджувати, що в XIV–XV століттях умовні відношення формуються з допомогою ряду сполучників. Простежується кілька історичних шарів сполучних засобів для передачі умовних відношень. У даний період функціонували такі умовні сполучники: аще /аще/, аже/ажь/, оже, аче, иже, што, какь, коли, егда, только, ес/т/ли, кгда, абы. У сполучній функції використовувались частки ли/ль/, бы. Частка ли входила також до складу сполучників аще /аще/ ли, пакли, никли.

Розглянуті сполучники могли виступати як самостійні засоби поєднання підрядної умовної частини з головною, так і з різними комбінаціями корелятивних елементів.

Принцип розгляду умовних сполучників можна показати на прикладі сполучника коли, який поступово ставав одним з основних засобів передачі умовних відношень. Для прислівника коли традиційним є часове значення. В пам'ятках XIV–XV століть когда часто виконує функцію граматичного показника умовно-наслідкових відношень. Причому сполучник коли, який у попередній період мав виразний усномовний характер, широко використовується поряд із сполучником аще, який зберігає функцію книжного стилізованого показника зв'язку в складнопідрядних умовних реченнях, навіть у пам'ятках релігійного змісту /"Четья-Мінея" 1489 р./, куди зрідка проникли живомовні елементи.

Корелятами до умовного сполучника коли є тогда/тогда/, то, и, егда, а, та. Співвідносний прислівник тогда широко вживається в аналізованих реченнях з підрядним сполучником коли, причому ці речення передають умовні відношення, хоч і з часовим відтінком. Отже, вживання співвідносного прислівника з часовим значенням не

є вирішальним фактором при диференціації *дас* і умовних конструкцій /мєр. протилежне з цього приводу твердження Б.В. Лаврова¹/.

Тільки умовне значення властиве сполучнику коли при поєднанні його з часткою ом, напр.: а тильк коли ом, которы̄ неприѣтея, своею силою облягло, того исныи гро/д/ галичь, тогда того исныӣ повода, и бра/т/ его... имавть ис правою зброю и со оусев своею силою беже ясти, того исного города, боронити.../П., 1388, 80/.

Сполучник коли є досить часто вживаним для вираження умовного і умовно-часового значень у складнопідрядному реченні сучасної української літературної мови та в більшості її говорів.

Загальна структурна особливість досліджуваних речень полягає в тому, що залежна частина у них майже завжди знаходиться в препозиції. Однак позиція підрядної частини, а також співвідношення дієслів-присудків частин умовних речень у період написання досліджуваних пам'яток вже не відігравало тієї ролі, яка їм як засобам вираження умовно-наслідкових відношень була властива в попередні періоди. Розширення підрядних сполучників сприяло тому, що залежна частина стосовно головної могла вже займати не лише препозицію, хоч у більшості розглянутих конструкцій підрядна частина знаходиться у препозиції.

Присудки підрядної і головної частин аналізованих речень виражені не тільки інфінітивом, майбутнім часом, наказовим способом,

¹ Лавров Б.В. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. - С. 90-91.

але вже й дієсловами теперішнього і минулого часу, а також умовного способу. Найчистіше умовне значення мають конструкції, в яких дієслово-присудок підрядної частини в майбутньому часі, а головної – в теперішньому.

При певних формах дієслів-присудків залежної частини /минулий і теперішній час/ у значенні умовних речень з'являється додатковий причинний відтінок.

У деяких конструкціях, присудок підрядної частини яких виражений теперішнім часом дієслова, може передаватись повторювана чи постійна умова. Такі конструкції мають часовий відтінок. Вираження присудків підрядної частини формами минулого і теперішнього часу не є звичайним для умовних речень, тому вони зустрічаються в розглядуваних пам'ятках порівняно рідко.

У деяких реченнях, крім умовного значення, яскраво проявляється додатковий об'єктно-суб'єктні відтінки, напр.: аде як хто не поїде/т/ с нами. того повіть /Чет. I489, 247зв./.

Відтінок об'єктно-суб'єктних відношень виражений у співвідношенні займників хто-того. Формальний показник умовних відношень – сполучник аде у поєднанні з часткою ли, яка надає його умовному значенню більшої виразності.

Другий підрозділ першого розділу присвячений аналізу складнопідрядних речень з підрядними причини у XIV-XV століттях. Речення з підрядними причинними серед інших складнопідрядних конструкцій з відношенням зумовленості виділяються як найбільш конкретні щодо семантико-синтаксичного зв'язку між частинами. Синтаксичні конструкції, які виражають абстрактні уявлення причини і наслідку, склалися порівняно пізніше. Удосконалення структури складнопідрядного речення, що обумовлене диференціацією семан-

тичних відношень, тісно пов'язане з формальними підрядних сполучників. Оскільки формування структурно-семантичних типів причинових складнопідрядних речень тісно пов'язане з процесами формування сполучників причини, з їх семантикою і жанрово-стильовою приналежністю, історія причинових речень з кожним із сполучників розглядається окремо. При дослідженні процесу становлення структурно-семантичного типу складнопідрядних причинових речень розглядаються такі проблеми: 1/ спеціалізація сполучників; 2/ місце сполучника у підрядній частині; 3/ наявність /можливість такої наявності/ співвідносних слів і їх місце в головній частині; 4/ порядок предикативних частин; 5/ лінії граматичного узгодження частин; 6/ форми зв'язку частин в єдине ціле; 7/ уточнення кола причинових значень; 8/ жанрово-стилістична диференціація складнопідрядних причинових речень залежно від різних сполучників.

Як свідчить матеріал розглядуваних пам'яток XIV-XV століть, для зв'язку підрядної причинової частини з головною вживались сполучники бо, ибо, фонетичні варіанти сполучника занеже - заноужь, занже, зану/ж/, зануже, занужи, занижь, сполучник понеже, заноужь бо, яко, коли, кгда, что /його фонетичний варіант што/, ажь, про-тожь, почто. З кінця XV ст. починають поширюватись складені прички ві сполучники того дьла што/ж/, потому што, які утворились у результаті ускладнення сполучника што /це було обумовлене необхідністю його диференціації як причинового сполучника/ за рахунок прийменників причинового значення дла, дьла, по з відмінковими формами вказіного займенника то, що виконували функцію співвідносних сполучень. Сполучник бо, ибо, фонетичні варіанти сполучника занеже, що наявні в аналізованих пам'ятках, заноужь бо, понеже, а також складені причинові сполучники були спеціалізованими для

передачі причинових відношень. Сполучники яко, что, што/штожь/ажь – сполучники широкої спеціалізації, забезпечували вираження різних типів граматичного і значеннєвого зв'язку. Тому у причинових реченнях з цими сполучниками іноді з'являлися додаткові відтінки, наприклад, з'ясувальний – у реченнях з сполучниками яко, што. Сполучники коли, кгда були традиційно часовими, а також вживались в умовних конструкціях. У пам'ятках, що розглядались, вони передають і причинове значення. Сполучник протожь часто вживався для передачі наслідкових відношень.

Виявлені нами сполучники могли вживатись для передачі причинових відношень самостійно і у поєднанні з корелятивними елементами.

Принцип розгляду причинових сполучників можна показати на прикладі сполучника бо. Сполучник-частка бо праслов'янського походження. Цей службовий елемент був успадкований мовою давніх східних слов'ян. Переважна більшість речень з сполучником бо староруської мови XIV–XV століть характеризуються специфічною рисою. Цей сполучник, як і в попередні періоди, не розпочинає підрядної частини, у складі якої він знаходиться. Така особливість була характерною і для речень інших слов'янських мов. Словом, яким розпочиналась підрядна частина і після якого знаходився сполучник бо, частіше був присудок, напр.: и хотѣша совлечи его. Я не покахоу. пришлоу бо тѣло ѣ къ согнившей ризе его /Чет. I 469, б/. Цим словом міг бути підмет: ише приступѣмъ и поклонѣмъ кр/с/тоу х/с/воу. тотъ бо есть на/ч/ло всѣй правде.../28/; додаток: тогда англь г/с/нь ра/ч/ к ней. не боясѣ мрне. но ра/д/оу-сѣ. радость бо еси обрѣла.../37/; могло бути означення: или оидеъ таповъ не есть. сесь бо ива/н/ колько вѣлѣ/т/. тайницѣ бжии/х/40/;

могла бути обставина часу: ре/ч/ моужомъ ты/м/. покаятеся. завтра бо вели/х/ црѣ посѣди ва/с/ /97/; обставина місця: радюица хра-мно бѣга. оу тобѣ бо ки/д/ снѣ бѣи/161/; частка: не боисѣ ча-/до/ мое. се бо хс. пре/д/стои/т/ помагата тобѣ/146/; міг бути прикметник: погиснетъ хра/м/ сий. близ бо олтарѣ црковна/г/. камень есть великъ/20/. У "Четьї-Мінеї" 1489 р., приклади з якої наведено вище, сполучник бо є найбільш вживаним для передачі причинових відношень. В українських грамотах, що розглядалися, сполучник бо рідко вживався для передачі причинових відношень. Причём, в усіх реченнях цей сполучник розпочинає підрядну частину, напр.: Абы жыту нашоу ни в чомъ шкоды не было бо то есть нашъ ска/р/оѣ /Рус., 1489, 46/. У грамотах мова у більшій мірі наближається до розмовної, а в "Четьї-Мінеї" 1489 р. вона є архаїчнішою, тому, можливо, і сполучник бо в цій пам'ятці знаходиться не на початку підрядної частини, а після першого слова /перших слів/. Ривання бо у функції сполучника сприяло переміщенню його з другого на перше місце у підрядній причиновій частині.

Той факт, що причинові конструкції з бо відрізняються від складнопідрядних речень причини з сполучниками розміщенням службового слова /бо/ не між головнов і залежною частинами, а після першого слова /перших слів/ у підрядній частині, став причиною для розгляду цих конструкцій і як складнопідрядних речень з сполучником бо, і як безсполучникових складних речень з часткою бо у складі другої частини. Припускають також, що, очевидно, бо не створив самостійно причинову залежність, а лише підкреслює її там, де вона є.¹ Аналізовані конструкції з бо заперечують таке

¹ Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. Сложное предложение/Под ред. В.И.Борковского.-М.: Наука, 1979.-С.285.

твердження. Сполучник бо стоїть не на самому початку підрядної частини, тому що на перше місце, очевидно, виводяться члени речення або службові елементи, на яких зосереджується логічний наголос, щоб підкреслити їх змістове значення. Отже, слід погодитись із твердженням А.П.Гриценка, що складнопідрядні речення з підрядними причинами, поєднуваними з головною частиною сполучником бо, як показують конкретні випадки їх вживання, характеризувалися достатньою окресленістю значеннєвого плану, що дозволяє включити їх до системи засобів вираження причинових відношень.¹

У XIV-XV століттях бо також використовувалось у функції підсилювально-видільної частки, напр.: и пришо/д/ въ ерополь. къ стомоу. ѿ илиппоу. баше бо то/т/ бордста съ ѣхидюб /Чет.1489,12/.

Конструкції з сполучником бо могли вживатись у пам'ятках церковно-книжних о характеру при введенні цитат з богословських творів для доказу істинності тверджень. Речення з бо використовувались часто також у таких ситуаціях, коли читачеві були вже відомі обставини і навіть причини фактів, про які повідомляється. Іноколи причина могла бути невідомою читачеві. Отже, в аналізованих реченнях передається досить широке коло семантичних відношень між головною і залежною частинами. Їх об'єднує наявність сполучника бо у підрядній частині, який усім цим конструкціям надає відтінку причиновості.

У головній частині причинових конструкцій звичайно не буває корелятивів до сполучника бо, хоча в "Четьї-Мінеї" 1489 р. трапляються поодинокі випадки їх вживання. Співвідносними можуть бути

¹ Історія української мови: Синтаксис/За ред. А.П.Гриценка. -К.: Наук. думка, 1983. -С.414.

сполучення слів того ради, того бо дед, напр.: того ради да списеть члвкы, онъ бо наша болезни понеслъ... /Чет. I489, 37/. Співвідносними до сполучника бо могли також бути слова и, да.

Традиційним місцем розташування підрядної частини з сполучником бо щодо головної є постпозиція. Такий порядок загалом є традиційним для причіткових речень, однак спостерігається і препозиція підрядної частини, напр.: маловрѣменни бо соу/т/. мало потерпѣте /Чет. I489, I43зв./. У реченнях з препозитивною підрядною частиною виникають додаткові умовний і наслідковий семантичні відтінки

При поєднанні предикативних частин відбувається узгодження граматичних показників і змісту підрядної частини із сполучником бо з головною. При цьому в одних конструкціях чітко виявляється самостійність підрядної частини. Вона виявляється самостійною і граматично і за змістом. В інших конструкціях така самостійність підрядної частини не спостерігається. В найбільшій мірі самостійність підрядної частини відчувається, коли в головній і підрядній частині різні підмети, напр.: блг/с/венеъ пло/д/ чрѣва твое/г/. ты бо бл/с/вена еси /Чет. I489, 37зв./. Залежність підрядної частини найбільше проявляється тоді, коли вона знаходиться у препозиції, напр.: ниже бо навилсѣ. да грѣшны/х/ списеть /Чет. I489, 5I/.

Якщо взяти до уваги жанрову специфіку пам'яток, то слід відзначити, що сполучник бо широко вживався у найдавніших східнослов'янських текстах релігійно-повчального змісту. В "Четві-Мінеї" I489 р., як уже вказувалося, цей сполучник є також найбільш уживаним серед інших сполучників причинової семантики, а в українських грамотах уживається порівняно рідко. Тут більш активно функціонують сполучники-варіанти занаше.

Позиція підрядної причинної частини стосовно головної в основному залежала від сполучника. Підрядні частини з сполучниками ибо, яко, што, ажь, заоужь бо знаходились лише в постпозиції; з сполучником бо, сполучниками-варіантами зачеже, сполучником понеже – у препозиції і постпозиції /постпозитивних більше/; з сполучниками что, коли, кгда, протожь, почто – тільки в препозиції. У більшості речень підрядна частина постпозитивна.

У підрядній причиновій частині може бути відсутній підмет. Узгодження форм особи, числа і роду присудка регулюється змістом головної частини. Це обумовлювало постпозицію підрядної частини.

У деяких умовних і причинових конструкціях досліджуваних пам'яток XIV–XV століть характер семантико-синтаксичних зв'язків недостатньо чітко диференційований: відношення умовних експліцитно пов'язані з відношеннями часу, причини; відношення причини експліцитно пов'язані з умовними, наслідковими, часовими, з'ясувальними відношеннями.

Другий розділ дисертації "Складнопідрядні речення з підрядними умовами і причинами в українській мові XVI–XVIII століть" складається з двох підрозділів, кожен з яких відповідно присвячений аналізу складнопідрядних речень з підрядними умовами і причинами у вказаний період.

У XVI–XVIII століттях для передачі умовних відношень продовжує вживатись сполучник аще/аще/, але вже переважно у пам'ятках релігійно-проповідницького письменства. Як і в XIV–XV століттях, зрідка у функції умовного сполучника використовується частка идь та би. Непродуктивними виявились сполучники иже/иже/, оже, остільки з яких у пам'ятках XIV–XV століть не виявлений. Відношення ір-

реальної умови передавалось за допомогою зрідка вживаних сполучників аби, оби. Оби, можливо, фонетичний варіант чи синонім до аби. Він виявлений у поезії М.Смотрицького /XII ст./. У цей період продовжують вживатись сполучники аке, ачъ. У пам'ятках різних жанрів широко використовується сполучник е/с/ди. Продовжається використання традиційно часових сполучників для передачі умовних відношень. Одні з цих сполучників /какъ/, коли, кгда, егда/ вживались і в попередній період, інші /коль, коби, когда, гда, якъ/, яко, якби/ виявлені у пам'ятках XVI-XVIII століть. Щоправда, не виключена можливість вживання кодь – фонетичного варіанта сполучника коли та гда у період XIV-XV століть, хоч вони й не були виявлені у пам'ятках цього періоду.

Починаючи з XII ст. для передачі ірреальної умови вживається сполучник коли би в модифікованому вигляді коби. З першої половини XII ст. у пам'ятках різних жанрів для передачі умовних відношень широко використовується сполучник як. У XII-XVIII століттях сполучник єжели функціонує у ділових, наукових, науково-популярних пам'ятках, у пам'ятках релігійно-проповідницького характеру. Умовні відношення у пам'ятках XII-XVIII століть зрідка виражались полісемантичними сполучниками що та же. Для передачі ірреальної умови в окремих пам'ятках використовувався сполучник где/гдѣ/. Поодинокими прикладами представлене вживання сполучників ко/д/ко /XVI ст./, ино /XII ст./.

В аналізованих пам'ятках XVI-XVIII століть умовні речення в основному сформовані без співвідносних слів. Отже, роль корелятивних елементів поступово слабшає.

У деяких умовних реченнях досліджуваних пам'яток XVI-XVIII століть характер семантико-синтаксичних зв'язків недостатньо чіт-

ко диференційований. Відтінком часу ускладнюється умовне значення традиційно часових сполучників. Чисто умовне значення було властиве їм при поєднанні з часткою би. Таке ж значення властиве конструкціям, що являють собою риторичні запитання, хоч їх предикативні частини і поєднуються за допомогою традиційно часових сполучників. Сполучники коби, аби, оби, а також частка-сполучник би надають складнопідрядним реченням з підрядними умови додаткового відтінку бажаної дії. Чисто умовне значення властиве сполучникам є/ст/ли, єкеля.

Залежна умовна частина у більшості випадків знаходиться в препозиції. Щоправда, кількість речень, у яких обумовлююча частина знаходиться у постпозиції або інтерпозиції, у XVI-XVIII століттях, у порівнянні з періодом XIV-XV століть, помітно зросла.

У цей період найбільш поширеними були співвідношення присудків, які в обох предикативних частинах виражалась дієсловом майбутнього часу або у підрядній частині вживалась форма майбутнього часу, а у головній — теперішнього. Саме з цих конструкцій умовне значення відчувається найвиразніше. Досить часто присудки головних частин були виражені наказовим способом. Конструкції з наказовим способом у головній частині особливо характерні для лікарських порадників XVIII ст., що зумовлене канровим специфікою цих пам'яток. У XVI-XVIII століттях широко вживається у різних канрах аналітичні форми наказового способу 3-ої особи, які з'явилися за допомогою частки нехай. Порівняно рідко у розглядуваних реченнях зустрічається іменний складений присудок, який міг бути наявний і в головній, і в підрядній частині; дієслівна зв'язка його іноді пропускалась. У деяких конструкціях пропускався дієслівний присудок однієї з предикативних частин, часом присудки були від-

суттєві в обох частинах. Речення з дієсловами-присудками підрядних частин у формі минулого і теперішнього часу в XVI-XVIII століттях, порівняне з періодом XIV-XV століть, зустрічаються частіше. Для утворення умовного способу з часткою би поєднується дієслово не тільки у формі минулого часу, а й у формі інфінітива, чого не було виявлено у пам'ятках XIV-XV століть.

Крім умовного значення, деякі речення мають ще додаткові об'єктно-суб'єктні та атрибутивні відтінки, напр.: А если бы который з них упором от сатани связан был и проститися не хотѣл, такового не с христианы, але с еретики вменити Достоино есть /В., 167/. Атрибутивне значення у цьому реченні виникає завдяки співвідношенню займенників который-такового. Формальним показником умовних відношень у цьому реченні є сполучник.

У другому підрозділі другого розділу розглядаються складно-підрядні речення з підрядними причинами, представлені у текстах XVI-XVIII століть. У цей період для зв'язку підрядної причинової частини з головною продовжує використовуватись сполучник бо, причому спостерігається тенденція до закріплення його на початку підрядної частини. У цей час сполучник бо стає одним з основних засобів для передачі причинових відношень. Використання подвійних причинових сполучників з бо /у розглядуваних пам'яток - поневак бо/ не отримало широкого розвитку, про що свідчать поодинокі випадки їх вживання. Зрідка трапляються також сполучники ибо, заце/же/.

У XVI-XVIII століттях, як і раніше, слабо представлені /переважно в пам'ятках ділового письменства/ сполучники коли, кгда /гда/. Порівняно рідко у цей період вживались сполучники что, што. У XVII-XVIII століттях також нечасто зустрічається ще один фо-

нетичний варіант сполучника что - що. Переважно в пам'ятках релігійного змісту продовжує функціонувати сполучник яко. Поодинокими прикладами представлені сполучники раз, посляку. У XVI-XVII століттях досить поширеним у різних жанрах став сполучник поне/ке/. Частіше, ніж у XIV-XV століттях, вживався сполучник аже/аж/у пам'ятках XIV-XV століть - у фонетичному варіанті ажь/. У період XVI-XVIII століть широко використовувались складені причинові сполучники для того яко, того ради что, для того же, с тм/х/ прич/н/ же, а то с тм/х/ прич/н/ же, для того ни, ато тым ни, по тому ни, до складу яких входять сполучники широкої спеціалізації. Зазначимо, що такі складені сполучники могли вживатись і на початку препозитивної підрядної частини. Очевидно, за аналогією до них вживались також сполучники, у складі яких були спеціалізовані причинові компоненти: того ради зана, сая ради зана, для того бо. Починаючи з XVI ст. в українській мові /під впливом польської/ вживаються сполучники абовьм, албовьм, бовьм /абовім, бовім/, поневак, зрідка же. Частіше, ніж сполучник же, вживався сполучник яке/ик/, появу якого в українській мові Л.А.Булаховський пояснює впливом польської мови.¹

Окремі речення з сполучниками широкої спеціалізації мають додаткові смислові відтінки. Наприклад, речення з сполучниками што, що, яке/ни/ мають з'ясувальний відтінок; речення з сполучником яко - з'ясувальний відтінок і відтінок порівняння. Традиційно часові сполучники коли, кгда/гда/ у причиновій відношенні вносили відтінок часу. Дякї конструкції з цими сполучниками набу-

¹ Булаховський Л.А. Сполучники і сполучні групи /речення/. Збір. праці: В 5-ти т. Т.2.Українська мова.К.: Наук.думка, 1977 -С.513.

бами також умовного відтінку. Сполучник раз передавав нерозчленані умовно-причинові відношення.

Більшість розглянутих причинових конструкцій не має корелятивів. До сполучників поневаж, аже/аж, кже/ки корелятами виступали прислівники тогда/теды. Вживання цих корелятів може бути свідченням того, що причинові конструкції з такими сполучниками розвинулися на базі часових. Важливо підкреслити, що у реченнях з цими співвідносними словами підрядна частина знаходиться у пре- і інтерпозиції, а це було характерною ознакою часових конструкцій.

Якщо у мові XIV-XV століть позиція підрядної частини стосовно головної залежала в основному від сполучника, то в XVI-XVII століттях усе частіше підрядна частина займає пре-, інтер- і постпозиції незалежно від характеру сполучника. Так, підрядні частини з сполучниками яко, што, ажь, які в розглянутих пам'ятках XIV-XV століть знаходилися тільки в постпозиції, у пам'ятках XVI-XVII століть могли займати пост- і препозиції. У реченнях з препозитивною підрядною частиною з'являється умовний відтінок. Підрядні частини з сполучниками коля, кгда у XIV-XV століттях займали лише препозиції, а пізніше вже могли бути також і у постпозиції. Як зазначалося, підрядні частини могли займати й інтерпозицію, чого не спостерігалось у пам'ятках XIV-XV століть.

Як і у XIV-XV століттях, досить часто в підрядній частині буває відсутнім підмет. І оскільки узгодження форм особи, числа і роду в таких випадках відбувалось з суб'єктом дії головної частини, який ігнорувався, це обумовлювало постпозицію підрядної частини; у таких конструкціях спостерігався міцний граматичний і змістовий зв'язок між предикативними одиницями. Речення, предикативні частини яких мали різні підмети, відзначаються відносною

самостійність.

У висновках сформульовані загальні підсумки вивчення історії складнопідрядних речень з підрядними умови і причини в українській мові XIV-XV століть.

1. Складнопідрядні речення з підрядними умови в основному сформувались вже в мові давніх східних слов'ян. У період XIV-XV століть відбувався подальший їх розвиток.

2. В українській мові XIV-XV століть у складнопідрядних реченнях з підрядними умовними сполучниками були різні за походженням, поширенням і за канрово-стилістичними можливостями.

3. Найстійкішими серед вживаних у XIV-XV століттях виявились сполучники коли, як, якби, які використовуються і у сучасній українській літературній мові та її діалектах для передачі відношень реальної та нереальної умови.

4. Протягом XIV-XV століть скорочується кількість і ступінь використання корелятивів для зв'язку підрядної частини з головною.

5. У процесі розвитку складнопідрядних речень підрядна умовна частина стала займати всі три позиції /пре-, інтер- і постпозиції/ стосовно до головної частини.

6. Для умовних речень української мови XIV-XV століть була характерною різноманітність вищо-часових співвідношень дієслів-присудків у головній і підрядній частинах, проте найпоширенішими були співвідношення, при яких в головній і в залежній частині присудки виражались дієсловами в майбутньому часі або присудок підрядної частини - у майбутньому, а головної - у теперішньому часі.

7. Починаючи з XVI ст. широко вживаються аналітичні $\frac{1}{2}$ зми наказового способу 3-ої особи, що творились за допомогою частки

нехай.

8. Поступово підрядні сполучники ставали основним засобом для передачі умовних відношень, і роль корелятивних елементів, позиці підрядної частини, а також співвідношення дієслів-присудків предикативних частих у період написання досліджуваних пам'яток вже не відігравали тієї ролі, яка їм як засобам вираження умовно-наслідкових відношень була властива в попередні періоди.

9. Складнопідрядні умовні речення у розглядуваних пам'ятках іноді одночасно виражають декілька взаємозв'язаних між собою семантичних відтінків - часових, причинових або об'єктно-суб'єктних чи атрибутивних.

10. Коло причинових значень, що виражались причиновими сполучниками, в XIV-XVIII століттях не було чітким: багато сполучних засобів ще не були пристосовані для передачі причинових відношень. У цей період спостерігається процес формування не лише власне причинових семантико-синтаксичних відношень, а й засобів вираження цих відношень. Вимога диференціації засобів позначення конкретних семантико-синтаксичних відношень приводить до різних шляхів відбору специфічних формальних засобів для вираження причинових відношень у рамках складнопідрядного речення. Деякі з таких шляхів не отримали широкого розвитку. Це утворення подвійних сполучників. Інші ж шляхи стали провідними у розвитку складнопідрядних речень. Це утворення складених сполучників.

11. Серед усіх сполучників, вживаних українською мовою XIV-XVIII століть для передачі причинових відношень, найстійкішим виявився сполучник бо, який проявляє тенденцію до переміщення на початок підрядної частини. В сучасній українській літературній мові та її діалектах цей сполучник є одним з основних показників

синтаксичного зв'язку частин складнопідрядного речення з підрядним причиновим.

12. У процесі формування складнопідрядних речень позиція підрядної причинової частини поступово переставала злягати від сполучника, і вона могла займати будь-яку з трьох позицій /пре-, інтер- і постпозицію/.

13. Досить часто причинові конструкції характеризувалися неповнотою підрядної частини у зв'язку з відсутністю у ній підмета.

За матеріалами дисертації опубліковано такі роботи:

1. Співвіднесеність форм дієслів-присудків головної і залежної частин як граматичний засіб вираження підрядних умовних відношень /на матеріалі українських грамот ХІУ-ХУст.//Проблеми розвитку психолого-педагогічної науки в науково-технічній творчості молоді. Збірник наукових праць студентів, аспірантів.-К., 1992.-С.73-76.

2. Складнопідрядні речення з підрядними причиновими у пам'ятках ХІУ-ХУст.//Українська мова у процесі національно-культурного відродження України. Міжвузівська науково-практична конференція. Тези.-К., 1993.-С.93-94.

3. Складнопідрядні речення з підрядними умови в українських грамотах ХІУ-ХУст.//Українське мовознавство.-К., 1993 /друкується/.

4. Складнопідрядні речення з підрядними умови та причини в "Четв'ї-Мінеї" 1489 р.//Звітно-наукова конференція викладачів та аспірантів. Тези. -К., 1992 /друкується/.

5. Складнопідрядні речення з підрядними умовними у пам'ятках староукраїнської мови ХІУ-ХУст.//Актуальні проблеми мовознавства у світі праць Б.О.Ларіна та Ф.П.Філіна. Регіональна наукова конференція. Тези. -К., 1993 /друкується/.

Поди. в печать. 404 93. Формат 60x84/16. Бумага тип. Офс. не-
чать. Усл. печ. л. 139. Усл. кр.-отт. 139. Уч.-изд. л. 15.
Тираж 100 экз. Зак. 283 Бесплатно.

Отпечатано в Институте математики АН Украины
252601 Киев 4, ИП, ул. Терещенковская, 3

717002

AB 27.946